

МОДЕЛЮВАННЯ МЕРОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

У пропонованій статті досліджуються меронімічні відношення (відношення між частиною та цілим) у німецькій та англійській мовах. Значну увагу приділено кореляціям між структурною та семантичною організацією меронімів (позначень частин цілого), закономірностям їхнього семантичного розвитку. Висвітлено особливості категоризації відношень між частиною та цілим носіями досліджуваних мов, визначено основні принципи формування меронімії, її вирізняння з-поміж інших видів семантичних зв'язків у лексичній системі мови.

Ключові слова: меронім, меронімія, полісемія, метафора, метонімія, структурно-семантичний тип.

Відношення між частиною та цілим (меронімія) є одним з фундаментальних логічних відношень, на яких ґрунтується сприйняття людиною дійсності. Меронімічні відношення в мові інтерпретуються в цьому дослідженні як стрижневі та системоутворювальні, їхнє вивчення розглядається як можливість моделювання одного з найважливіших чинників існування парадигматичних відношень у мові та прогнозування динаміки лексичної системи загалом. Тестування адекватності пропонованої методологічної бази дослідження переко­нує в необхідності комплексного підходу до вивчення різних типів семантичних відношень у мові та виведення закономірностей їхнього функціонування.

Мета пропонованої розвідки полягає у визначенні структурно-семантичних особливостей меронімів (найменувань частин цілого) у німецькій та англійській мовах (нім. *Ast*, англ. *branch* «гілка (дерева)»; нім. *Ohr*, англ. *ear* «вухо»; нім. *Teil* «частина», *Stück* «шматок», *Element* «елемент», англ. *part* «частина», *piece* «шматок» і под.), розробленні моделі їхнього системного опису, виявленні закономірностей формування та семантичного розвитку.

Характеристика системи меронімів є важливою для виявлення регулярних семантичних зв'язків між лексичними одиницями в лексичному фонді мови, класифікації моделей розвитку їхньої полісемії, для визначення корелятивного характеру відношень між їхньою структурною та семантичною організацією.

Попри той факт, що відношення між частиною та цілим завжди перебували в центрі уваги філософії¹, викликали великий інтерес з боку формальної логіки та математики^{1 2}, лінгвістика тривалий час не вважала цей тип відношень релевантним для вирішення питань вивчення лексичної системи мови. Лише

¹ *Aristotle*. The Metaphysics.— London ; New York, 1912.— 473 p.; Platon Parmenides. Griechisch / Deutsch.— Stuttgart, 1987.— 207 S.

² *RidderL*. Mereologie. Ein Beitrag zur Ontologie und Erkenntnisstheorie.— Frankfurt am Main, 2002,— S. 3.

нещодавно меронімія привернула увагу лінгвістів з погляду вивчення семантичних відношень у мові³. Отже, мероніми не були предметом окремого лінгвістичного дослідження як лексична підсистема, що становить значний шар базової лексики; їхні структурно-семантичні особливості не розглядалися комплексно на матеріалі повного мовного корпусу.

Відношення між частиною та цілим має логіко-філософське обґрунтування, про що свідчать логічні аксіоми, які описують їхню природу та стверджують універсальний характер цих відношень у реальній дійсності, їхній визначальний характер для пізнавальної діяльності людини. Серед аксіоматичних характеристик відношень між частиною та цілим у формальній логіці наявні такі постулати⁴: (EXIST (аксіома існування): $a < b$ (якщо a є частиною b), тоді a та b існують); ASYM (аксіома асиметрії): коли $a < b$, тоді не може бути $b < a$; TRANS (аксіома транзитивності): якщо $a < b$, а також $b < c$, то $a < c$ (тобто якщо a є частиною b , а b у свою чергу є частиною c , тоді a є також частиною c); SUPPL (аксіома існування додаткових частин): якщо $a < b$, тоді $c < b$, тому не існує $x < a$, так само як і $x < c$ (тобто якщо a є частиною b , b має частину c , то не існує x , який би був частиною a та c , тоді b має частину c , не пов'язану з a); аксіома екстенсionalità: якщо для a та b та будь-якого x діє $x < a$, коли $x < b$, тоді $a = b$).

Важливим аспектом розгляду меронімічних відношень має бути вирізнення меронімії серед інших видів семантичних відношень у мові, відмежування її від гіпо-гіперонімії, посесивних відношень. Гіпо-гіперонімія є типом відношень підпорядкування одного поняття іншому на базі поняттєвого включення: видове позначення підпорядковується родовому. Вид може репрезентувати рід, бути його окремим схематичним прикладом⁵. Меронімічні відношення відрізняються від гіпо-гіперонімічних тим, що принцип транзитивності (включення поняття нижчого рангу до вищого) може порушуватися^{6 7}. У більшості вітчизняних розвідок зауважується, що категорії посесивності та меронімії перехрещуються. Так, семантика найменувань частин тіла встановлюється як через відношення між частиною та цілим, так і через посесивне відношення¹. Меронімія визначає тип відношення частини до цілого як необхідного, невідчужуваного складника, без якого ціле не може функціонувати, посесивні відношення характеризуються можливістю їхнього припинення⁸. Меронімія охоплює значно ширший обсяг відношень між конкретними та абстрактними сутностями в межах співвідношення між частиною та цілим. Відношення меронімії розглядається в цій статті як таке, що може в певних випад-

³ Iris M. A., Litovitz B. E., Evens M. Problems of the part-whole relation // Relational model of the lexicon. Representing knowledge in semantic networks.— Cambridge; New-York et al., 1988.— P. 261-287; Winston M. E., Chaffin R., Herrmann D. Taxonomy of part-whole relations // Cognitive Science: a multidisciplinary journal.— 1987.— Vol. 11.— P. 417-444; Lutz C. Untersuchungen zu Teil-Ganzes Relationen. Modellierungsanforderungen und Realisierung in Beschreibungslinguistik.—Hamburg, 1996.— Mitteilung 258.— 79 S.; Moltmann F. Parts and wholes in semantics.— New York ; Oxford, 1997.— 254 p.; Tversky B. Where partonomies and taxonomies meet // Meanings and Prototypes. Studies in linguistic categorisation, 1990.— London; New York.— P. 334—344.

⁴ Gerstl P., Pribbenow S. Midwinters, end games and body parts. A classification of part-whole relations // Parts and wholes. Integrity and Granularity.— Hamburg, 1995.— B. 49.— S. 31.

⁵ Blank A. Einführung in die lexikalische Semantik für Romanisten.—Tübingen, 2001.— S.31.

⁶ Материнська О. В. Меронімічні відношення в лексичній системі німецької та англійської мов // Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження.— Донецьк, 2012.— Т. 8. — С. 30-31.

⁷ Головачева А. В. К вопросу о соотношении категорий неотчуждаемости и определенности // Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии, категория посесивности.— М., 1986.— С. 194.

⁸ Heine B. Possession. Cognitive sources, forces and grammaticalisation // Cambridge Studies in Linguistics.— Cambridge, 1997.— Vol. 83.— P. 20.

ках інтегрувати до переліку своїх типів відношення посесивності, але суттєво відрізняється від нього за своїми характеристиками.

Емпіричним матеріалом дослідження є лексеми на позначення частин цілого (мероніми) в німецькій та англійській мовах та їхні лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), отримані шляхом суцільної вибірки з репрезентативних тлумачних та перекладних словників німецької та англійської мов. Було використано також тематичні, ідеографічні, етимологічні словники, електронні бази даних, енциклопедичні джерела. Загальний обсяг вибірки становить 4730 лексичних одиниць (6098 ЛСВ) у німецькій мові та 1888 лексичних одиниць (6091 ЛСВ) у англійській мові. Отже, у двох досліджуваних мовах проаналізовано 6618 лексичних одиниць, загальна кількість їхніх значень становить 12 189 ЛСВ.

До досліджуваного корпусу меронімів було включено лексичні одиниці, які наявні у словниках стандартної / літературної мови та не є вузькотермінологічними чи стилістично маркованими одиницями. Розмовна лексика не перебувала у фокусі дослідження, утім урахувалися випадки, коли відбувався перенос за моделлю метафори чи метонімії до одиниць розмовного стилю з меронімів, які за своїм основним значенням належать до загальноживаної літературної лексики. Дібрано лексичні одиниці, які містять базові семантичні ознаки меронімів поза визначеним контекстом, оскільки за допомогою контексту до меронімів можна віднести численні немеронімічні лексеми.

Розбіжності в кількості досліджуваних меронімів у німецькій та англійській мовах пояснюються тим фактом, що значна кількість композитів, зафіксованих у німецькій мові, в англійській передається описовими словосполученнями з прийменником *of* або ж поєднанням іменника з прикметником у функції атрибута: нім. *Lungenspitze*, англ. *apex of the lung* «верхівка легень», нім. *Hauptteil*, англ. *main, principal part* «головна, основна частина». Такі словосполучення належать до так званих *ad hoc* утворень, їх не було включено до матеріалу дослідження, оскільки їхня кількість є майже необмеженою.

Весь корпус досліджуваного матеріалу розподілено за десятьма тематичними групами. Тематична класифікація меронімів спирається на загальноприйнятні синоптичні схеми лексичного складу мови⁹, тезаурусні словники лексики німецької та англійської мов^{10 11}. До тематичного складу меронімічної лексики належать такі тематичні групи (ТГ):

1) соматизми (найменування частин тіла людини та тварини¹²): нім. *Ohr*, англ. *ear* «вухо», нім. *Pfote*, англ. *paw* «лапа»; 2) найменування частин живої природи (рослин): нім. *Ast*, англ. *branch* «гілка»; 3) найменування частин неживої природи: нім. *Ufer* «берег», англ. *riverside* «берег річки»; 4) найменування частин артефактів (частин споруд): нім. *Hauswand*, англ. *wall* «стіна будинку»; частин предметів побуту, а саме частин посуду: нім. *Henkel* «руків'я (посудини)» і под., англ. *bottleneck* «шийка пляшки»; меблів: нім. *Tischbein* «ніжка стола», англ. *tabletop* «поверхня столу»; інструментів, зброї: нім. *Klinge*, англ. *blade* «клинець»; одягу, взуття: нім. *Ärmeļ*, англ. *sleeve* «рукав»; різних предметів: нім. *Rahmen*, англ. *frame* «рамка»; транспорту (частини літака, корабля, потяга, авто): нім. *Radkappe*, англ. *hubcap* «ковпак колеса» та ін.; 5) найменування частин сукупностей: нім. *Gemeindeglied* «член громади», англ. *delegate* «делегат»; 6) позначення поняття «частина»: нім. *Stück* «шматок», англ. *part* «частина», *piece* «шматок»; 7) квантитативні мероніми: нім. *Drittel* «третина», англ. *quater* «чверть»; 8) локативні мероніми: нім. *Zipfel* «гострий або звужений кінчик», англ. *tip* «кінець, кінчик (пальця, язика, сигари)»; 9) темпоральні мероніми: нім. *Vormittag* «час до полудня», англ. *midday* «полудень»; 10) найменування частин процесів: нім. *Schlussphase* «заклучна стадія», англ. *closure* «завершення (як фаза)».

⁹ Domseiff. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen.—Berlin; New-York, 2004.—933 S.

¹⁰ The Oxford-Duden Pictorial German and English Dictionary.—Oxford, 1994.—677 p.; Random House Roget's thesaurus.—New York, 1996.—691 p.; Fischer W. Englischer Wortschatz nach Sachgruppen.—Göttingen, 1972.—237 S.

¹¹ Materynska O. Typologie der Körperteilbenennungen / Danziger Beitragē zur Germanistik.—Frankfurt am Main u. a., 2012.—Bd 41.—246 S.

З погляду структурної організації у німецькій мові переважають моделі, за якими утворюються композити (3752 ЛО), наприклад, двокомпонентні композити (3488 ЛО, нім. *Bestandteil* «складова частина») порівняно із симплексами (322 ЛО, наприклад, нім. *Dach* «дах, стріха, покрівля») та моделями морфологічного словотворення (653 ЛО, наприклад, нім. *Hinterfront* «задній фронт, задній бік будинку» утворено за допомогою префіксоїда *Hinter-*). В англійській мові симплекси (506 ЛО, наприклад, англ. *roof* «дах, стріха, покрівля») та моделі морфологічного словотворення (686 ЛО) домінують над кількістю композитних утворень (696 ЛО), наприклад, англ. *segment* «сегмент, частина» (утворено за суфіксальною моделлю). Важливу роль у формуванні меронімів відіграють процеси імпліцитної деривації (безафіксного словотворення або конверсії). Ця модель найпродуктивніша в англійській мові. Особливістю структури меронімів, утворених за моделлю конверсії в англійській мові, є можливість субстантивації фразових дієслів, словосполучень з прийменником, напр.: англ. *Штур* «загорнута частина одягу» — від фразового дієслова *to turn up* «загинати», *offcut* «відрізаний шматок» — від дієслова *to cut off* «відрізати».

Більшість меронімів — двокомпонентних детермінативних композитів — виникла як комбінація іменникових основ (нім. *Dachboden* «горище», *riverbed* «річище»), що належать до різних тематичних груп меронімів та характеризуються високим семантичним і словотворчим потенціалом. Функціонально-семантичне навантаження словотворчих формантів під час утворення меронімів безпосередньо впливає на їхню вмотивованість. Комбінація семантичних ознак у їхньому значенні, зумовлена стереотипами сприйняття та сегментації поняття цілого та його частини, відбивається на продуктивності конкретних моделей їхнього формування.

Префіксоїди зі значенням розташування в просторі беруть участь у творенні найменувань частин артефактів, соматизмів, локативних, темпоральних меронімів, меронімів на позначення поняття «частина» тощо, напр.: нім. *Hintertür* «задні двері», англ. *foredeck* «передня частина головної палуби». Зменшувальні суфікси, як правило, використовуються при утворенні меронімів, що містять у своїй семантичній структурі ознаки малого розміру, низької вартості або ж деформованості, напр.: нім. *Schnipsel*, *Schnippel* «шматочок, клаптик», англ. *clodlet* «брилка (землі)», *globulet* «краплинка».

Комбінація семантичних ознак, що визначає семантичну структуру основного значення меронімів дозволяє виокремити корелятивні відношення між ними. Кваліфікативна ознака, що розкриває належність до цілого, є інтегральною та фіксується у значенні всіх досліджуваних меронімів; вона визначає також інші диференційні ознаки залежно від виду цілого. Семантична ознака належності до визначеного цілого реалізується за такими типами: а) меронім позначає частину, компонент складного конкретного цілого або ж частину певного поняття (нім. *Hemddrmel* «рукав сорочки»); б) меронім позначає частину, компонент певного виду конкретного цілого або ж виду певних понять (нім. *Griff* «руків'я (різних інструментів)»); в) меронім позначає частину будь-якого цілого (нім. *Teii*, англ. *part* «частина», нім. *Stiick*, англ. *piece* «шматок»).

Функціональна ознака зумовлена належністю позначуваної частини переважно до конкретного цілого і зазвичай поєднується з такими семантичними ознаками, як «форма», «розмір», «субстанція», «локативність» тощо. Ознака «кількість» має конкретну та узагальнену реалізацію. Так, для соматизмів характерна наявність парності / непарності певних частин тіла (нім. *Auge* «око» характеризується парністю), для квантитативних меронімів властива ознака

визначеної кількості в позначень, що належать до метричної системи (нім. *Viertel* «чверть»), та ознаки невизначеної (великої / малої) кількості, наприклад, англ. *share* «частка (майнова або ін.)».

Комбінація семантичних ознак у семантичній структурі мероніма «частина» + «форма» + «субстанція» є ідентифікувальною щодо цілого (нім. *Marmortreppe* «мармурові сходи»), натомість комбінація семантичних ознак у семантичній структурі мероніма «частина» + «локативна» ознака не є такою (нім. *Vorderteil*, англ. *forepart* «передня частина»).

Наявність ознаки відчужуваності зумовлює виникнення семи «тип виокремлення частини з цілого», наприклад, відрізана певним інструментом частина (нім. *Schnitz* «скіпка, остружок», *Scheibe* «скибка, шматок», англ. *offcut* «відрізаний шматок», *cutout* «вирізаний, відрізаний шматок»), відірвана частина (нім. *Abrifi* «відривна частина (чогось)» тощо).

Семантична ознака деформованості часто комбінується із семантичною ознакою оцінності, а саме неважливості деформованої частини: нім. *Fetzen* «кляпоть» тлумачиться як «нерівно обірваний кляпоть матеріалу, тканини, паперу, частина, яка втратила зв'язок з іншими частинами».

Внутрішньосистемні корелятивні відношення меронімів характеризуються наявністю низки семантичних переходів з однієї тематичної групи меронімів до іншої, а також до немеронімічної лексики. Така трансформація здійснюється двома шляхами:

1) шляхом розвитку полісемії меронімів, коли у своєму переносному значенні вони позначають частину з іншої тематичної групи меронімів (нім. *Nase*, англ. *nose* «ніс» (соматизм) -> «ніс як частина певного артефакту (посуду, передня частина літака, авто та ін.)» або навіть переходять до класу немеронімічної лексики на позначення тварин або людини (нім. *Nase* «вид риби (подуст)», англ. *nose* «інформатор»);

2) шляхом використання базових кореневих мотиваційних основ з певних ТГ меронімів для формування композитів (із семантичним зсувом значення) у межах інших тематичних груп меронімічної — нім. *Bergriicken* «гірський кряж, верхня лінія, край гірського хребта», англ. *bayhead* «голова, віддалений район бухти» (соматизм -> ТГ найменувань частин неживої природи) та немеронімічної лексики — нім. *Kuhkopf* (букв. «голова корови», зневажливо «дурна людина») (соматизм -> ТГ позначень людини), англ. *hammerhead* (букв. «голова молотка») «молот-риба»; англ. *pigfoot* (букв. «нога свині») «риба, скорпена, морський йорж» (соматизм -> ТГ позначень видів тварин / риб). Комбінування таких основ можливе також у межах однієї ТГ, напр.: нім. *Türklinke* «ручка дверей», англ. *hubcap* «ковпак колеса» (сполучення двох позначень найменувань частин артефактів).

Найбільшим потенціалом для формування меронімічної та немеронімічної лексики, крім безпосередньо найменувань поняття «частина», які можуть брати участь у формуванні меронімів усіх виділених тематичних груп, відзначаються соматизми та найменування частин артефактів. Низьким потенціалом щодо утворення композитів характеризуються найменування частин процесів, сукупностей, темпоральні мероніми, найменування частин неживої природи. Цей факт виглядає цілком логічним, адже мероніми з абстрактним значенням упорядковують перш за все ментальний світ людини і менше мають відношення до матеріального світу, який є джерелом безлічі порівнянь під час формування меронімів на позначення частин конкретних об'єктів. Все це природно створює підґрунтя для розвитку численних метафор антропоморфного типу, а також можливостей для найменування цілого на підставі метонімічних переносів значення.

Соматизми мають великий словотворчий потенціал у системі меронімів, у якій вони виконують інтегративну функцію. Так, за допомогою основ-соматизмів утворюються найменування частин артефактів, частин рослин, частин неживої природи і под.: англ. *riverhead* (букв. «голова річки») «витік річки». Можна стверджувати, що людина персоніфікує частини неживої природи та рослин, за рахунок метафори створює їхні образи, подібні до людських; наприклад, у німецькій мові зафіксовано такі позначення частин скелі: нім. *Bergriicken* (букв. «спина скелі») «гірський кряж, верхня лінія, край гірського хребта», нім. *Bergnase* («букв. ніс скелі») «виступ скелі», нім. *Bergfufi* (букв. «нога скелі») «підніжжя скелі».

Семантична класифікація меронімів-комполітів за типом семантичного відношення між їхніми компонентами ґрунтується на виведенні формули тлумачення для кожного семантичного типу на підставі проаналізованого емпіричного матеріалу. Враховано досвід дослідження комполітів за схемою Х. Вельмана, Л. Ортнер у німецькій мові, Х. Шоу у німецькій та англійській мовах та багатьох інших лінгвістів¹². У найменуванні кожного типу міститься загальна назва та конкретний підтип семантичної організації комполіта (за семантичною роллю компонента *A*). У формулах тлумачення використано літеру *A* на позначення лівого й літеру *B* — правого (зазвичай основного) компонента комполіта та визначено їхні семантичні ролі у складі комполіта. Додатково використано символічна позначення суб'єкта певної дії (агенса) та *Y* — об'єкта певної дії або ж пацієнса (залежно від семантичної ролі). Зафіксовано десять основних семантичних типів детермінативних меронімів-комполітів: партитивні, атрибутивні, екзистенційні, локативні, темпоральні, орнативні, бенефактивні, агентивні, каузативні. Домінуючими семантичними типами в обох досліджуваних мовах є партитивний та акціональний типи, схему тлумачення яких подано нижче.

Партитивні мероніми-комполіти позначають певне поняття за його партитивним зв'язком з ієрархічно вищим поняттям, характеризуються відношенням включення, мають такі підтипи:

а) «ціле — частина» («*B* належить до *A*», «*A* має *B*», «*B* є частиною *A*»): нім. *Schwalbenschwanz* «хвіст ластівки», англ. *potsherd* «глиняний черепок»;

б) «частина — ціле» («*A* належить до *B*», «*B* має *A*», «*A* є частиною *B*»); у комполітах цього семантичного типу акцент пересувається на компонент *A*: нім. *Dreiviertelstunde* «чверть години, квартал», англ. *noonday* «середина дня»;

в) «матеріал / субстанція, з якої складається частина — позначення частини» («*L*-матеріал, з якого складається *B*»): нім. *Glaswand* «скляна стіна», *Holzsplitter* «скіпка деревини».

Акціональні мероніми-комполіти позначають частину за об'єктом дії або за дією («Хвпливає на об'єкті / виконує певну дію над об'єктом»); «*B* характеризується дією *A*, функціонує, виконуючи дію *A*», Мероніми демонструють такі різновиди цього семантичного типу:

¹² Ortner L. Substantivkomposita // Deutsche Wortbildung : Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache.— Berlin ; New York, 1991.— Bd 79. T. 4.— 863 S.; Wellmann H. Deutsche Wortbildung in europäischer Beziigen — Auswertung einer Bibliographie zur historischen Wortbildung // Praxis- und Integrationsfelder der Wortbildungsforschung.— Heidelberg, 2000.— S. 280-298; Shaw H. J. Motivierte Komposita in der deutschen und englischen gegenwärtigen Sprache // Tübinger Beiträge zur Linguistik.— Tübingen, 1979.— Bd 118.— S. 51; Kürschner W. Zur syntaktischen Beschreibung deutscher Nominalkomposita. Auf der Grundlage generativer Transformationsgrammatiken // Linguistische Arbeiten.— Tübingen, 1974.— Bd 18.— 228 S.; Kastovsky D. Wortbildung und Semantik.— Diisseldorf; Bern ; Miinchen, 1982.— 334 S.

а) «афікований об'єкт — позначення частини», цей тип можна записати формулою «Хвпливає на об'єкт А / виконує певну дію над об'єктом А, використовуючи В», напр.: нім. *Bierabend* «вечір, у який п'ють пиво, вечірка», англ. *plateroom* «кімната, у якій зберігається посуд». Додатково мероніми-компози́ти цього типу можуть мати рестриктивне значення, коли «Хвпливає тільки на об'єкт А, виконує певну дію тільки над об'єктом А у час / місці В», наприклад, *Obsttag* «день, у який їдять тільки овочі»; пермісивне значення у випадку, коли «Х може впливати на об'єкт А / виконувати певну дію над об'єктом А у час В / місці В», наприклад, *Zigarettenpause* «пауза, під час якої можна палити» та ін.;

б) «ефікований об'єкт (продукт) — позначення частини» («Б є джерелом виникнення А», «Х виготовляє А з В», «В є сировиною для виготовлення А»), напр.: нім. *Hemdenstoff* «тканина, з якої виготовляють сорочки», англ. *broomwood* «деревина, з якої виготовляють мітли»;

в) «дія — частина» («В — частина, призначена для виконання дії А», «В характеризується дією А, функціонує, виконуючи дію А»), напр.: нім. *Bauelement, Bauteil* «будівельна деталь», *Bindeglied* «поєднувальна частина». Як компоненти виступають віддієслівні іменні основи або ж дієслівні основи. Такі компози́ти також можуть мати додаткові значення, наприклад, темпоральні мероніми-компози́ти цього типу характеризуються додатковим прескриптивним значенням (нім. *Zahlungstermin* «термін, у який Х має, сплатити Т», англ. *bedtime* «час лягати спати») або ж перфективним («Х виконав дію А в час / місці В / дія А відбулася у час / місці В»), напр.: *Geburtsjahr* «рік народження», англ. *birthday* «день народження» та ін.

Превалювання партитивних компози́тів спостерігається передусім у тематичних групах найменувань частин артефактів, частин тіла (соматизмів) та найменувань темпоральних понять.

Можна виділити такі способи вираження цілого в найменуванні частини:

а) ціле експліковане в найменуванні частини — здебільшого йдеться про мероніми, які є детермінативними компози́тами, а саме партитивними компози́тами (нім. *Bettkante* «край ліжка», англ. *needlepoint* «вістря голки», *barrelhead* «дно бочки», *Zugspitze* «голова потяга»), орнативними (нім. *Flügel-fenster* «вікно зі стулками», англ. *pressroom* «друкарський цех, устаткований друкарськими пресами»), акціональними компози́тами за типом «ефікований об'єкт (продукт) — матеріал» (нім. *Mantelstoff* «тканина, з якої виготовляють пальто», англ. *bowwood* «деревина, з якої виготовляли луки» — загальна кількість 1291 ЛО в німецькій мові (27,3 % від загальної кількості меронімів у німецькій мові) та 270 ЛО в англійській (14,3 % від загальної кількості меронімів у англійській мові відповідно), більша кількість експліцитного вираження цілого в найменуванні частини в німецькій мові пояснюється більшою кількістю компози́тних утворень-меронімів у ній;

б) прототипічне ціле наявне в найменуванні частини імпліцитно, напр.: нім. *Epilog* «епілог (певного твору, п'єси тощо)», *handle* «ручка, руків'я держак (інструмента)»; у таких позначеннях частин артефактів холонім формально відсутній у структурі номінації, але на семантичному рівні він є та легко відновлюється шляхом трансформації, коли для тлумачення певного мероніма необхідно додати позначення цілого 3217 ЛО (68 %) у німецькій та 1478 ЛО (78,3 %) в англійській мовах;

в) ціле не виражене в номінації частини ані експліцитно, ані імпліцитно, кількість таких одиниць серед меронімів є незначною: 222 ЛО (4,7 %) у німецькій та 140 ЛО (7,4 %) в англійській мовах; мероніми цього типу зафіксовано серед найменувань частин матеріалів, з яких щось виробляється (напр.:

нім. *Substanz* «субстанція, матерія», англ. *substance* «субстанція, матерія»), загальних позначень частини (нім. *Teil* «частина», *Stück* «шматок», англ. *part* «частина (будь-якого цілого)», *piece* «шматок, частина (будь-якого цілого)»).

Закономірності семантичного розвитку меронімічної лексики визначаються корелятивним типом відношення меронімії та полісемії, оскільки виокремлення ознаки «партитивність» передбачає постійну динаміку семантичної структури найменувань частин у напрямку позначення їхнього цілого на підставі метонімічних моделей за суміжністю (напр.: нім. *Kopf*, англ. *head* (букв. «голова») «керівник») та метафоричних переносів на позначення інших частин цілого або ж цілого за асоціативною подібністю (нім. *Flügel*, англ. *wing* (букв. «крило птаха») «крило будівлі, літака, авто», англ. *hunk* (букв. «великий кусок, шмат») «привабливий сильний чоловік»),

Меронімам, як у німецькій, так і в англійській мові властивий розвиток полісемії, але рівень полісемії меронімів (співвідношення кількості значень і кількості лексем, що їх передають) у німецькій мові (1,29) є значно нижчим, ніж рівень полісемії меронімів у англійській мові (3,2). Це пояснюється передусім більшою кількістю меронімів-комполітів у німецькій мові, що робить такі позначення цілого вузькоспецифічними за семантичним обсягом та перевагою морфологічних моделей словотворення в англійській мові. Високим рівнем полісемії в німецькій мові характеризуються мероніми, які належать до тематичних груп найменувань частин живої природи (рослин), соматизмів, загальних позначень поняття «частина», в англійській мові — це мероніми у складі тематичних груп соматизмів, найменувань поняття «частина», частин сукупностей, локативних меронімів. Тільки визначивши підстави формування нових значень меронімів, можна виявити основні тенденції їхнього семантичного розвитку.

Серед основних метафоричних моделей розвитку полісемії меронімів (688 ЛСВ у німецькій та 2193 в англійській мовах) домінують переноси з позначення частини конкретного цілого або ж певного поняття на позначення: 1) частини іншого об'єкта за асоціативною подібністю, аналогією (200 ЛСВ у німецькій та 727 в англійській мовах), напр.: нім. *Balkon*, англ. *balcony* («балкон будівлі») «балкон (театральний)»; 2) позначення абстрактного поняття (139 ЛСВ у німецькій та 555 в англійській мовах), напр.: нім. *Deckung* (букв. «покрівля, покриття») «захист, приховування протиправних дій», нім. *Fassade*, англ. *facade* (букв. «фасад будівлі») «зовнішня сторона, показовий бік справи, людини»; 3) позначення частини тіла (соматизм) (115 ЛСВ у німецькій та 295 в англійській мовах): нім. *Rad* (букв. «колесо (частина транспорту)») «віялоподібний хвіст птаха», *barb* (букв. «вістря; колючка; зубець (стріли, рибальського гачка)») «вусики (деяких риб)»; 4) позначення цілого (89 ЛСВ у німецькій та 184 в англійській мовах), наприклад, людини, тварини, рослини: нім. *Brocken* (букв. «уламок неправильної форми») «кремезна людина», англ. *clod* (букв. «грудка, брила») «телепень, йолоп, дурень» тощо.

Серед основних метонімічних моделей розвитку полісемії меронімів (680 ЛСВ у німецькій та 2010 в англійській мовах) виявлено переноси з найменування частини конкретного цілого або ж певного поняття на позначення: 1) іншої частини цього об'єкта / поняття за суміжністю — *Bauch* (букв. «живіт»), «шлунок», англ. *shank* (букв. «гомілка») «нога» (200 ЛСВ у німецькій та 499 в англійській мовах); 2) цілого (71 ЛСВ у німецькій та 154 в англійській мовах) — людини або ж тварини за моделлю синекдохи: англ. *hoof* (букв. «рапиця») «копитна тварина» тощо.

Категоризація відношень між частиною та цілим у німецькій та англійській мовах безпосередньо впливає на їхній семантичний потенціал. Вплив національно-культурної специфіки на формування моделей конкретних семантичних типів меронімів та на розвиток їхньої полісемії реалізується в деяких стереотипах щодо сприйняття та сегментації цілого носіями німецької та англійської мов, які зумовлені їхнім менталітетом, соціальним устроєм та історичним перебігом подій.

Спільним для обох досліджуваних мов є формування в межах уявлень людини про своє тіло системи «наївної», ненаукової анатомії, унаслідок чого соматизми стають потужним джерелом поповнення лексики шляхом семантичної деривації (антропоморфної метафори) та метонімії, наприклад, нім. *Herz*, англ. *heart* (букв. «серце») має переносне значення «вмістилище почуттів, душа».

Важливим стереотипом для носіїв англійської мови є асоціація з найменуваннями частин будівель, що втілює ідею «мій дім — моя фортеця»; згідно з таким стереотипом усі несучі елементи конструкції, фундамент розвивають переносні значення, пов'язані з відчуттям стабільності, захищеності: англ. *tower* (букв. «вежа, башта»), *pillar* (букв. «стовп») «опора суспільства, надійна людина», *keystone* (букв. «замковий (ключовий) камінь (склепіння, арки)») «наріжний камінь; основний принцип».

Квантитативні мероніми тісно пов'язані з матеріальним побутом людини, оскільки на початку формування метричної системи людина використовувала параметри власного тіла, різні предмети та ємності, контейнери для вимірювання, напр.: нім. *Barrel*, англ. *barrel* (букв. «бочка») «барель, англійська ємність», англ. *bushel* (від середньоірландського *boss, bass* «долоня») «міра ємності фруктів, овочів і под.». В англійській мові фіксується значна кількість квантитативних позначень виміру ділянок землі, що сформувалися протягом історичного розвитку системи землеволодіння, наприклад застар. *hide* «гайда, ділянка, оброблювана родиною» (від дангл. *howan* «члени родини») ¹³.

Локативні мероніми в англійській мові демонструють важливість та глибoku закоріненість у мові значення землі для людини. Зафіксовано велику кількість локативних меронімів на позначення частини простору за правом володіння, наслідування, за власником: англ. *husbandland* «ділянка, яку обробляє та на якій безпосередньо мешкає її власник на відміну від загальної території у володінні» (лексема *husband* раніше мала значення не «чоловік», а «власник, господар дом»).

Темпоральні мероніми в німецькій мові засвідчують стереотип важливості порядку та чіткості в розподілі часу, найдрібніших його сегментів. Це характеризує також темпоральні мероніми в англійській мові, утім, ступінь структурованості часового простору в німецькій мові є вищим (нім. *Zahlungstermin* «термін, у який X має сплатити T», *Wartezeit* «час очікування, час протягом якого X має зачекати», *Posttag* «день доставки пошти»).

Здійснене дослідження дозволяє сформулювати конкретні узагальнення щодо особливостей формування та семантичного розвитку системи меронімів у німецькій та англійській мовах у зіставному аспекті. Попри універсальність семантичних відношень між частиною та цілим навіть близькоспоріднені мови (німецька та англійська) засвідчують розбіжності в продуктивності окремих структурних типів та моделей, зумовлені відмінностями у способах реалізації відношення меронімії словотворчими засобами та засобами розвитку полісемії. Важливим фактором є також вплив національно-культурної специ-

¹³ Швачко С. О. Слова міри і ваги: лінгвокогнітивні аспекти.— Суми, 2008.— С. 21.

фіки на формування моделей конкретних структурних та семантичних типів меронімів.

У німецькій мові переважають морфолого-синтаксичні засоби утворення меронімів, а в англійській — морфологічні. Експліцитна деривація, у межах якої найпродуктивнішими є суфіксальні моделі формування меронімів, відзначається продуктивністю в обох досліджуваних мовах. Мероніми, утворені за допомогою префіксоїдів, значно переважають у німецькій мові. Важливу роль у формуванні меронімів відіграють процеси імпліцитної деривації (безафіксного словотворення або конверсії). Найпродуктивнішою ця модель є в англійській мові. Вплив структурної організації меронімів на їхній словотворчий та семантичний потенціал підтверджує дію принципу природної морфології або теорії маркованості, згідно з якою немарковані одиниці належать до найпродуктивніших та найчастотніших мовних типів. Так, саме мероніми, неускладнені словотворчими формантами, тобто немарковані одиниці, розвивають найвищий рівень полісемії, а мероніми-композиції, як марковані, мають вузькоспецифічні значення.

Між семантичними типами меронімів-композицій та їхнім словотворчим потенціалом фіксуються корелятивні відношення. Найпродуктивнішими семантичними типами, за якими утворюються ендосентричні та екзосентричні композиції, що належать до меронімічної та немеронімічної лексики, є партитивний та акціональний семантичні типи. Серед мотиваційних основ найвищою продуктивністю характеризуються мероніми на позначення поняття «частина», соматизми та найменування частин артефактів.

Про базовість семантичного відношення між частиною та цілим у мові свідчить система регулярних моделей метафоричних та метонімічних переносів під час розвитку полісемії меронімів, їхнього утворення. Такі переноси мають антропоморфний характер і свідчать про категоризацію дійсності людиною через призму свого власного сприйняття. Отже, можна стверджувати, що вся система семантичних взаємовідношень меронімів є наслідком антропоцентричного характеру лінгвокогнітивної діяльності людини.

Перспектива запропонованого дослідження полягає у можливості подальшого вивчення семантичних зв'язків у лексиці із застосуванням розробленого концептуального апарату.

(Донецьк)

O. V. MATERYNSKA

MODELLING OF THE MERONYMIC RELATIONS IN THE LEXICAL SYSTEM OF A LANGUAGE

This paper dwells upon the meronymic relations (Part-Whole relations) in English and German. The research highlights the interdependences between the structural and semantic peculiarities of meronyms (nouns denoting parts), traces the regularities of their semantic development. The categorization of the Part-Whole relations by the native speakers of the languages under analysis has been researched. The ways of the meronymic relations formation and their separation from other types of semantic relations in the lexical system have been revealed. The combinations of the semantic markers, identifying the whole, the polysemy development of meronyms by means of the metaphoric and metonymic transference have been singled out.

Keywords: meronym, meronymy, polysemy, metaphor, metonymy, structural and semantic type.